

Κατερίνα Ε. Χατζάκη

Ο ρόλος της Εκκλησίας και η θρησκευτική κινητικότητα κατά την ύστερη Βενετική περίοδο: ο ορθόδοξος και ο λατινικός κλήρος σε συνάρμωση στις αγροτικές περιοχές της Ανατολικής Κρήτης

ABSTRACT

During the final centuries of the Venetian occupation of Crete, religious conflicts between the two churches, Orthodox and Latin, were smoothed over. The conquerors' attitude towards the local population changed, a shift reflected in the religious tolerance demonstrated by the Venetian Authority towards the local inhabitants.

In the area of East Crete, in the mid-16th century, the seat of the Latin Bishop was transferred from Sitia, the Administrative Centre of the region, to the village of Episkopi, thereby contributing to the intellectual development of the area.

The Episcopal Seat and its environs were surrounded by a purely rural population, where the Orthodox and Latin clergy coexisted harmoniously. The inhabitants were mainly Greeks who embraced Orthodox doctrine. There were also, however, Hellenised Venetians in the area, who also followed the Orthodox Church. The followers of the Latin Church mostly consisted of mercenaries and Venetian officials based in the region and appointed by the Authority.

The Orthodox clergy, in contrast to the Catholic, was quite numerous. Legal contracts reveal a surprisingly large number of priests active in the region.

During the 16th and 17th centuries, the major Orthodox monasteries of Ierapetra and the presence of the Latin episcopal seat in the village of Episkopi, where the eminent Latin Bishop Gaspari Viviani also served, provide evidence that the area had become an important centre of learning.

In the closed rural society examined here, relationships between church and people were based on give and take. Consciously or unconsciously, within this network, faith in or fear of God imposed solidarity. In this society, where the struggle to survive was so evident, religious sentiment alleviated pain and worked powerfully on the consciences of all.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Ύστερη Βενετική περίοδος, κλήρος, ορθόδοξη εκκλησία, λατινική εκκλησία

Με την παραχώρηση της Κρήτης στους Βενετούς, η Βενετία έθεσε αμέσως σε εφαρμογή το δυτικοευρωπαϊκό μοντέλο εκμετάλλευσης της γης, σύμφωνα με το οποίο η ίδια διατηρούσε αποκλειστικά τον ρόλο του παραχωρητή, ασκώντας με τον τρόπο αυτό τον πλήρη έλεγχο των υποτελών φεουδαρχών της. Ένα μέρος της γης πέρασε στην ιδιοκτησία της λατινικής Εκκλησίας και εκείνη που διατήρησε το κράτος παραχωρήθηκε με τη μορφή φέουδων σε Βενετούς, ευγενείς ή μη, που εγκαταστάθηκαν στο νησί ως έποικοι.¹

¹ Χ. Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες στη Μεσαιωνική Κρήτη (13ος-14ος αιώνες)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1997,

Η βενετική διοίκηση προκειμένου να εδραιώσει την ηγεμονία της στο νησί προσπάθησε να περιορίσει τη δύναμη της Ορθόδοξης Εκκλησίας, που θεωρούσε ως την ισχυρότερη και περισσότερο επικίνδυνη αντίπαλό της. Από τις πρώτες ενέργειες των Βενετών ήταν η απομάκρυνση της ορθόδοξης ιεραρχίας και ο αποκεφαλισμός της κρητικής Εκκλησίας. Με αυστηρές διατάξεις κράτησαν μακριά από το νησί τους ορθόδοξους αρχιερείς, αποβλέποντας στην προσχώρηση του ντόπιου πληθυσμού στο καθολικό δόγμα.² Γενικά οι πιέσεις που υφίσταντο οι Ελληνορθόδοξοι για να ασπαστούν τον καθολικισμό επιδείνωναν σοβαρά τη ζωή τους. Συχνά η θρησκευτική διένεξη ορθόδοξων-καθολικών (ή ενωτικών) μεταβαλλόταν σε αγώνα εθνικό. Το θρησκευτικό συναίσθημα ταυτιζόταν τότε με την εθνική συνείδηση.³

Κατά την ύστερη βενετική περίοδο (16ο-17ο αιώνα) οι συνθήκες αλλάζουν. Η πολιτική των Βενετών αρχίζει να παρουσιάζει ανοχή ως προς το δόγμα, σε μια προσπάθεια προσέγγισης των κατοίκων μπροστά στην απειλητική παρουσία των Οθωμανών. Έτσι, η Βενετία αναγκάζεται να πάρει μια σειρά από ευεργετικά μέτρα για την ορθόδοξη πλειονότητα των Κρητικών και να μετριάσει σημαντικά την αποικιοκρατική εκμετάλλευση του νησιού. Τα μέτρα αυτά είναι η παραχώρηση θρησκευτικών ελευθεριών και η χαλιναγωγή της καθολικής προπαγάνδας. Αρχίζει στο εξής να ατονεί η σχέση αποικιοκράτη δυνάστη και αποικίας, και μεταβάλλεται σε σχέση πρωτεύουσας-επαρχίας, σε μια ομοσπονδιακή διασύνδεση.⁴ Επιδίωξη των Βενετών ήταν η κοινωνική συνοχή που θα εξυπηρετούσε τα κοινά συμφέροντα. Μια κοινωνία δομημένη ταξικά και εισοδηματικά, αλλά όχι εθνικά, ούτε θρησκευτικά. Μια κοινωνία ουσιαστικά ενιαία. Σε μια τέτοια κοινωνία, που ήταν σε μεγάλο βαθμό χειραφετημένη από τη στενή θρησκευτικότητα του Μεσαίωνα, οι δογματικές διαφορές είχαν σχετικά μικρή σημασία.⁵

Η θρησκευτική ανεκτικότητα ανοίγει δρόμο στην κινητικότητα των πιστών υπέρ της Ορθοδοξίας. Ήδη από την άλωση της Κωνσταντινούπολης μια πλειάδα κληρικών και διανοούμενων καταφθάνει στην Κρήτη. Η άφιξη των κληρικών αυτών βοήθησε ώστε ο λαός της Κρήτης να μείνει πιστός στην Ορθοδοξία και ενδυνάμωσε το μορφωτικό επίπεδο των κληρικών.⁶ Στους τελευταίους αιώνες της Βενετοκρατίας παρατηρείται έντονη αναβίωση του μοναχισμού, με την ίδρυση νέων ή την ανασύσταση παλαιών, ερειπωμένων και λησμονημένων, μοναστηριών.⁷ Στην αγροτική περιφέρεια της Ανατολικής Κρήτης ο ντόπιος πληθυσμός καταφέρνει όχι μόνο να διατηρήσει αλώβητο το δόγμα του, αλλά και να προσελκύσει σημαντικό αριθμό καθολικών από τους ευγενείς Βενετούς που ζουν και δραστηριοποιούνται εκεί. Συγχρόνως με την αφομοίωση των καθολικών Βενετών στην ορθοδοξία, κινητικότητα σημειώνεται και στην αύξηση του αριθμού του ορθόδοξου κλήρου.

σ. 29. «Επειδή η καθολική εξουσία αντικατέστησε την ορθόδοξη, δημεύτηκε η περιουσία της ορθόδοξης Εκκλησίας. Ο Δούκας κράτησε το 1/3 από αυτήν και τα υπόλοιπα 2/3 παραχωρήθηκαν στην καθολική Εκκλησία.»

² Θ. Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο 1990, σ. 198.

³ Ζ. Τσιρπανλής, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι', Εκδοτική Αθηνών, σ. 114.

⁴ Ν. Μ. Παναγιωτάκης, *Κρητική Αναγέννηση*, Αθήνα 2002, σ. 139.

⁵ Έκθεση του Γενικού Προβλεπτή Benetto Moro (1602), βλ. Σ. Σπανάκης, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. 4, Ηράκλειο 1958, σ. 82-84.

⁶ Ι. Μπολανάκης, *Εκκλησία και Εκκλησιαστική Παιδεία*, Ρέθυμνο 2002, σ. 57-59.

⁷ Θ. Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, ό.π., σ. 203.

Οι σχέσεις κληρικών και Ευγενών φεουδαρχών ήταν αμφίδρομες. Οι φεουδάρχες, στην πλειονότητά τους, ήταν οι κτήτορες των μοναστηριών και εκείνοι που κατά κανόνα μισθοδοτούσαν τον ορθόδοξο κλήρο. Το θρησκευτικό αίσθημα έκανε υποστηρικτικούς τους Ευγενείς απέναντι στον κλήρο και οι ιερείς με τη σειρά τους προσεύχονταν για αυτούς για συγχώρηση και αιώνια ανάπαυση.

Στην Ανατολική Κρήτη η έδρα του Λατίνου επισκόπου, ιεράρχη του καθολικού δόγματος, ήταν στην Ιεράπετρα, στον καθεδρικό ναό στην περιοχή του ομώνυμου χωριού Επισκοπή. Η έδρα του επισκόπου της Εκκλησιαστικής Επαρχίας αποτελούσε το θρησκευτικό της κέντρο. Ο κάθε ιεράρχης συγκέντρωνε γύρω του έναν αριθμό ιερέων και κατώτερων κληρικών, οι οποίοι είχαν σκοπό να τον βοηθούν συμβουλευτικά στο ποιμενικό του έργο. Ο θεσμός αυτός ονομάστηκε *Capitulum*, ενώ οι ιερείς που το απάρτιζαν *Canonici*.⁸ Κατά συνέπεια η περιοχή ήλκυε και καθολικούς ιερείς με το αντίστοιχό τους ποίμνιο. Οι αναφορές των δικαιопρακτικών εγγράφων δίνουν πληροφορίες κυρίως για τη δράση των επισκόπων σε θέματα που αφορούσαν την οικονομική εκμετάλλευση και διαχείριση της περιουσίας της Λατινικής εκκλησίας (εκκλησιαστικές γαίες) στην περιοχή, ενώ σύμφωνα με τις πηγές, οι επίσκοποι δεν διέμεναν στην επαρχία αλλά στον Χάνδακα.

Οι καθολικοί ιεράρχες, στο διάστημα της θητείας τους στην επισκοπική τους έδρα, ορίζονταν εκμισθωτές της φεουδαλικής εκκλησιαστικής περιουσίας. Η διαχείριση της εκκλησιαστικής περιουσίας μπορούσε να παραχωρηθεί και σε άλλα άτομα που δεν προέρχονταν από τον ιερατικό κύκλο. Η παραχώρηση γινόταν υπό τη μορφή υπενοικίασης. Για την εκμετάλλευση των εκκλησιαστικών γαιών την ανάθεση της υπενοικίασης αναλάμβανε η Αυθεντία και όχι οι εκκλησιαστικοί φορείς. Η ψιλή κυριότητα της γης παρέμεινε ουσιαστικά στο δημόσιο.⁹

Στην ορθόδοξη εκκλησιαστική ιεραρχία επικεφαλής ήταν ο αρχιεπίσκοπος και οι επίσκοποι.¹⁰ Στην Κρήτη δεν υπήρχε επισκοπική έδρα. Στην Ανατολική Κρήτη ασκούσε μεγάλη επιρροή ο αρχιεπίσκοπος Αλεξάνδρειας Μελέτιος Πηγάς.¹¹ Ο Πηγάς (ο οποίος θεωρείται από τους σημαντικότερους λόγιους ιεράρχες της υπό μελέτη περιόδου), γνωρίζουμε ότι εξασκούσε πνευματική εποπτεία στην περιοχή επεμβαίνοντας με ειρηνευτικές επιστολές για την τήρηση της εκκλησιαστικής τάξης.¹² Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των εγγράφων, οι Ευγενείς κτήτορες των

⁸ Μ. Φώσκολος, «Η κατάργηση της Λατινικής Επισκοπής Αρκαδίας και τα Κανονικά του Καθεδρικού Ναού της Τήνου», *Κρητολογικά Γράμματα* 15/16, Ρέθυμνο 1900-2000, σ. 87.

⁹ Χ. Γάσπαρης, *Catastici Feudorum Crete*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2004, σ. 37.

¹⁰ Στ. Αλεξίου, «Η Εκκλησία της Κρήτης το 16ο-17ο αιώνα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι', σ. 210-212. «Καταργήθηκαν οι ορθόδοξες επισκοπές και απαγορεύτηκε η χειροτονία ιερέων χωρίς την έγκριση των αρχών. Οι υποψήφιοι ιερείς, σύμφωνα με απόφαση του 1509, υποχρεώνονταν να πηγαίνουν για χειροτονία στον επίσκοπο Κορίνθου.»

¹¹ A.S.V. *Notai di Candia*, Κ. Μελισσηνός, φάκελος 176/1577-1625, 31 Οκτωβρίου 1600, φύλλο 124 verso. «Ο ευγενής άρχοντας μισέρ Φραντζέσκο Μουδάτζο αφιερώνει στον μακαριότατο και σοφότατο πατριάρχη της Αλεξάνδρειας κύριον Κύριλο Μελέτιο Πηγά, την εκμετάλλευση τριών εκ των μοναστηριών που βρίσκονται στην περιοχή του χωριού Ανατολή (Άγιοι Απόστολοι στα Κάτω Καρκάσια, Δεσπότης Χριστός στα Πάνω Καρκάσια και Υπεραγία Θεοτόκος στη Βαγιονιά), των οποίων είναι εξουσιαστής.»

¹² Μ. Ε. Πατεράκης, ό.π., «Μαργούνιος Μάξιμος», σ. 27, Κ. Γ. Πετρογιάννης «Ο Μελέτιος Πηγάς», *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, τχ. 20, σ. 167-199. και Α. Αγγέλου, «Η παιδεία στην Κρήτη και στα Επτάνησα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι', σ. 377.

μοναστηριών της περιοχής παραχωρούσαν στον Πηγά τα εισοδήματα των Μονών τους, υπέρ της σωτηρίας της ψυχής των.

Στο Ορθόδοξο δόγμα προϊστάμενοι στην ιεραρχία ήταν οι Πρωτοπαπάδες και οι Πρωτοψάλτες, που είχαν έδρα στα μεγάλα αστικά και επαρχιακά κέντρα. Είχαν χειροτονηθεί κατά το Ορθόδοξο δόγμα και ήταν πρόσωπα της απολύτου εμπιστοσύνης των Βενετών, υπάλληλοι μισθοδοτούμενοι από το δημόσιο ταμείο της Αυθεντίας και επομένως εξαρτημένοι από τη διοίκηση. Η Ορθόδοξη εκκλησία, σε αντίθεση με τη Λατινική, είχε απογυμνωθεί από το ιδιοκτησιακό της καθεστώ. Τα έσοδα των εκκλησιών και των μοναστηριών καθώς και η μισθοδοσία του κατώτερου κλήρου επαφίονταν στην ιδιωτική πρωτοβουλία.

Η ραχοκοκαλιά της Ορθόδοξης Εκκλησίας ήταν ο κλήρος που αποτελούνταν από τους ιερείς (παπάδες), τους διακόνους, τους ηγουμένους των μοναστηριών, τους κελάρηδες, τους ιερομονάχους και τους μοναχούς.

Οι ορθόδοξοι ιερείς προκειμένου να χειροτονηθούν έπρεπε να εξεταστούν από τους κατά τόπους Πρωτοπαπάδες και Πρωτοψάλτες, παρουσία και εκπροσώπου της Καθολικής Εκκλησίας στην ανάγνωση, τη γραφή και την ψαλτική.¹³ Οι περισσότεροι βέβαια από τους ιερείς διέθεταν στοιχειώδεις μόνο γραμματικές γνώσεις και μετά τη χειροτονία τους περιορίζονταν αποκλειστικά στα εκκλησιαστικά αναγνώσματα που απαιτούσε το λειτούργημά τους. Ο μέσος επαρχιώτης νέος, προκειμένου να χειροτονηθεί ιερέας, όφειλε να πάει στο τοπικό μοναστήρι να μάθει ανάγνωση και γραφή και να απομνημονεύει όσα θα του ήταν χρήσιμα για τη διδασκαλία των πιστών. Ο υποψήφιος κληρικός μαθήτευε κοντά σε έναν εγγράμματο κληρικό που του δίδασκε τα Ευαγγέλια, το Ψαλτήρι, το Ωρολόγιο και την Οκτώηχο. Όταν είχε κατανοήσει τα ιερά γράμματα και το τυπικό της λειτουργίας, είχε ολοκληρωθεί και η εκπαίδευσή του και μπορούσε να αναλάβει τα καθήκοντα της ιεροσύνης.¹⁴

Ο ορθόδοξος κλήρος, σε αντίθεση με τον καθολικό, παρουσιάζεται πληθωρικός στην περιοχή.¹⁵ Όπως μαρτυρεί στην έκθεσή του ο νούντσιος του πάπα Alberto Bolognetti (1578-1581), την εποχή εκείνη, από τους 20.000 Κρητικούς του Χάνδακα μόνο οι 2.000 ακολουθούσαν το καθολικό δόγμα.¹⁶ Λαμβάνοντας υπόψη τις ποικίλες αναφορές των δικαιοπρακτικών εγγράφων η αναλογία αυτή ίσχυε και στα επαρχιακά κέντρα.

Ανάμεσα στους ιερείς της περιοχής, σύμφωνα με τις νοταριακές πηγές, φαίνεται πως υπήρχαν σχέσεις συγγένειας (οικογενειοκρατία). Το λειτούργημα του ιερέα έτεινε να είναι κληρονομικό. Οι ιερείς αποτελούσαν μια μεγάλη και ιδιότυπη κοινωνική ομάδα. Η επιλογή κατάταξης στο

¹³ Ν. Μ. Παναγιωτάκης, «Η παιδεία κατά τη Βενετοκρατία», *Κρήτη - Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. Β΄, σ. 183-186. Βλ. και Θ. Δετοράκης, «Ανδρέας Αμοραίος, άγνωστος πρωτοπαπάς του Χάνδακα», *Ανέκδοτα ελληνικά έγγραφα. Βενετοκρητικά Μελετήματα*, σ. 129-140, Ν. Τωμαδάκης, «Πρωτοπαπάδες Κρήτης (1210-1669). Κρήτης (Χάνδακος), Ρεθύμνης, Χανίων (Κυδωνίας)», *Κρητολογία* 4, 1977, σ. 29-48, Μ. Μανούσκακας, «Βενετικά έγγραφα αναφερόμενα εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν της Κρήτης του 14ου-16ου αιώνος (Πρωτοπαπάδες και Πρωτοψάλται Χάνδακος)», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Ελλάδος* 15, 1961, σ. 149-233.

¹⁴ Ι. Μπολανάκης, *Εκκλησία και Εκκλησιαστική Παιδεία*, ό.π., σ. 58.

¹⁵ Στ. Σπανάκης, «Η θρησκευτική κατάσταση στη Κρήτη το XVI αιώνα», *Κρητικά Χρονικά*, τ. ΚΑ΄, σ. 134-152, G. Gerola, *Monumenti Veneti nell'isola di Creta*, τ. III, σ. 84, nota 8 και Ν. Τωμαδάκης, «Οι ορθόδοξοι παπάδες επί Βενετοκρατίας και η χειροτονία αυτών», *Κρητικά Χρονικά*, τ. ΙΓ΄, σ. 39-72.

¹⁶ Ν. Μ. Παναγιωτάκης, *Κρητική Αναγέννηση*, ό.π., σ. 156-157.

ιερατικό αξίωμα συχνά υπαγορευόταν από οικονομική ανάγκη και όχι από ευσέβεια ή ιερατική κλίση. Ιερείς και μοναχοί μπορούσαν ευκολότερα να βιοποριστούν, επειδή το σχήμα τούς εξασφάλιζε τα προς το ζην. Επιπροσθέτως απαλλάσσονταν από τη στράτευση, τις αγγαρείες και άλλες υποχρεώσεις.¹⁷

Η οικονομική στάθμη και το βιοτικό επίπεδο ενός μέσου ιερέα της περιοχής δεν διαφέρει πολύ από εκείνο του μέσου αγρότη. Ο κατώτερος ορθόδοξος κλήρος συγκαταλέγεται στην κοινωνική ομάδα των αγροτών-γονικάρηδων.¹⁸ Οι ιερείς, παράλληλα με τα λειτουργικά τους καθήκοντα ασχολούνταν συνεπικουρικά με ποικίλες επαγγελματικές δραστηριότητες, όπως με τη γεωργία, την κτηνοτροφία, τη μελισσοκομία, τη βιοτεχνία, το εμπόριο, τον δανεισμό, τη στίμα (εκτιμητές περιουσιακών αγαθών), κ.ά.

Η ύπαρξη της Λατινικής Επισκοπικής έδρας της Ιεραπετροσητείας δημιούργησε αναπόφευκτα συνθήκες αμοιβαίας επιρροής Λατίνων και Ορθοδόξων. Παρά τη συνύπαρξη των διαφορετικών δογμάτων, δεν μαρτυρούνται θρησκευτικές έριδες.¹⁹ Η μεταξύ τους μακρόχρονη συμβίωση οδήγησε σε αρμονική συνύπαρξη κατά τον 16ο αιώνα. Με τις συλλειτουργίες των δύο δογμάτων, η δυτική μουσική επιρροή μπολιάζει τους ευσεβείς και το όργανο, η χρήση του οποίου είχε μεταλαμπαδευτεί ήδη από τη Δύση στον Χάνδακα με επιτυχία, εντάσσεται στο τελετουργικό των πιστών και των δυο δογμάτων. Άλλωστε, ήταν καθιερωμένη η συμμετοχή του λατινικού και του ορθόδοξου κλήρου στις επίσημες πανηγυρικές τελετές και στις λιτανείες που γίνονταν σε διάφορες περιστάσεις.²⁰ Στη Σύνοδο του Τρέντο (1545) ο Επίσκοπος Καλαμώνος της Κρήτης Τιμόθεος Giustiniani, ως εκπρόσωπος της Λατινικής Εκκλησίας, τόνισε τον κοινό τρόπο λατρείας και την ειρηνική συμβίωση Λατίνων και Ορθοδόξων της Κρήτης. Τα λόγια του είναι ενδεικτικά και αποδεικνύουν ένα καταπληκτικό πνεύμα ανοχής και ανεξιθρησκείας κατά τα μέσα του 16ου αιώνα: «Στην επαρχία μου», είπε ο Λατίνος επίσκοπος, «υπάρχουν πιστοί που παίρνουν τη Θεία Κοινωνία στην ίδια εκκλησία, άλλοι όμως με τη μία μορφή (ως όστια) και άλλοι με τις δύο μορφές (ως οίνο και άρτο). Και αυτό συμβαίνει ακόμη και κατά την ημέρα του Πάσχα με πλήρη ομόνοια και ενότητα. Κατά τον ίδιον τρόπο οι μεν λειτουργούν με άζυμον άρτον και οι δε με ένζυμον και κανένας δεν ενοχλείται».²¹

Το θρησκευτικό αίσθημα υπαγόρευε στους πιστούς τη δωρεά προς τα μοναστήρια, τις εκκλησίες και τους ιερωμένους. Η πρακτική της παροχής συναντάται σε όλες τις κοινωνικές βαθμίδες, καθώς υπήρχε βαθιά ριζωμένη η πεποίθηση ότι η λύτρωση επιτυγχάνεται μέσω της αγαθοεργίας. Η αγαθοεργία ήταν μέρος της κοινωνικής ζωής και αναπόσπαστα δεμένη με τις υπαγορεύσεις του χριστιανικού δόγματος. Οι πιστοί, για την τέλεση των μνημόσυνων τους και τη σωτηρία της ψυχής τους, έκαναν ποικίλες δωρεές προς τους ιερείς,²² ανάλογες των οικονομικών τους δυνατοτήτων. Οι δωρεές περιλάμβαναν: α) κινητά περιουσιακά στοιχεία,

¹⁷ Ν. Τωμαδάκης, «Μελετήματα περί Ιωσήφ Βρυεννίου. Το ζήτημα των Συνεισάκτων εν Κρήτη και Κύπρο περί το 1440», *ΕΕΒΣ* 29 (1959), σ. 2.

¹⁸ Χ. Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες*, ό.π., σ. 132-143.

¹⁹ Θρησκευτικές διακρίσεις, βλ. Σ. Σπανάκη, *Μνημεία Κρητικής Ιστορίας*, τ. IV, σ. 88-89.

²⁰ Ν. Μ. Παναγιωτάκη, «Η μουσική κατά τη βενετοκρατία», *Κρήτη – Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. Β', σ. 300-302.

²¹ Χ. Πατρινέλης, «Η σύνοδος του Τρέντο και ο ελληνικός κόσμος της Ανατολής», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι', σ. 123.

²² A.S.V. *Notai di Candia*, Μ. Μισσίνης, φάκελος 166/1532-1572, 6ο Protocollo, 24 Φεβρουαρίου 1569, φύλλο με'

όπως είδη ρουχισμού ή λευκά είδη (πετσέτες, μαντήλια, κομμάτια από ύφασμα, κ.ά.), κατοικίδια ζώα (κότες, μεταγωγικά ζώα, ή ζώα λιανά), χρήματα, τρόφιμα, είδη επίπλωσης και οικιακού εξοπλισμού (καρέκλες, πάγκους, κούπες, κ.ά.), β) ακίνητη περιουσία, όπως λίγα ή μεμονωμένα δέντρα (μια ρίζα ελιάς, χαρουπιές, κ.ά.), σπίτια, αποθήκες, κ.ά. Άλλες μορφές δωρεάς ήταν η χρηματοδότηση για επισκευές ή αναστηλώσεις ναών, οι αγορές εξοπλισμού ναών (στασιδίων, καμπανών), οι χρηματοδοτήσεις για βελτιώσεις των υπαρχόντων υλικών π.χ. δαπέδων, πλακών, ακόμα και παροχές βιβλίων ή γραφικής ύλης για διδακτικούς σκοπούς, κ.ά.²³

Οι εκκλησιαστικοί φορείς, ως αποδέκτες των υλικών παροχών ήταν ανταποδοτικοί προς τους πιστούς, τόσο σε ηθικό-πνευματικό, όσο και σε υλικό επίπεδο. Οι πιστοί που δεν είχαν παιδιά, μπορούσαν στα γεράματά τους να καταφεύγουν στη σκέπη των ιερέων ή των μοναχών. Η χήρα Ορύσα, γυναίκα του ποτέ Κώστα Σκορδίλη, αφήνει όλη της την περιουσία, μαζί με την περιουσία που της είχε κληροδοτήσει ο άντρας της, στον παπά Μιχάλη. Σε αντάλλαγμα ζητούσε να της χτίσει ένα σπιτόπουλο στη μονή του Μεγάλου Γεωργίου για να κατοικήσει ως το τέλος της. Ο συγκεκριμένος ιερέας θα αναλάμβανε για το υπόλοιπο της ζωής της τη φροντίδα, την τροφή, την ένδυση και την υπόδησή της και μετά θάνατο, την τέλεση της κηδείας και των μνημοσύνων της.²⁴

Οι εκκλησίες και τα μοναστήρια του ορθόδοξου δόγματος κατά κανόνα ανήκαν στην ιδιοκτησία των ευγενών Βενετών ή των Κρητικών αρχόντων. Τα εισοδήματα της ορθόδοξης εκκλησίας πήγαιναν αποκλειστικά από την παραχωρούμενη προς εκμετάλλευση γη των ιδιοκτητών, από την προσωπική περιουσία των ιερωμένων και από τις δωρεές των πιστών. Οι μοναχοί επιλέγονταν και διορίζονταν από τους ιδιοκτήτες των Μονών, οι οποίοι εκτός από ενορία και στέγη τούς παρείχαν και κλήρο σε γονική εκμετάλλευση, με τη δέσμευση να καταβάλλουν τις εισφορές που αναλογούσαν στην αξία της παραχωρούμενης γης. Σε κάποιες περιπτώσεις οι ιδιοκτήτες απάλλασαν τους μοναχούς από την καταβολή της μίσθωσης, υπέρ της σωτηρίας της ψυχής τους.²⁵

Τα μοναστήρια ήταν ένδειξη πνευματικότητας και πολιτισμικών αξιών. Ήταν τα μοναδικά αναφερόμενα πνευματικά κέντρα που κάλυπταν τις εκπαιδευτικές ανάγκες του τόπου, που εκτός από πνευματικά κέντρα ήταν και κέντρα αναπαραγωγής της γνώσης, μέσω των κωδικογράφων-καλλιγράφων τους.²⁶ Οι αντιγραφείς κωδικογράφοι που μνημονεύονται μέσα από τα δικαιοπρακτικά έγγραφα είναι ο Νείλος Νταμιλάς, ο ιερομόναχος κυρ Άνθιμος μαζί με

verso. «Ο Μανώλης Τριθυζάς στη διαθήκη του αφήνει το ποσό των 50 υπέρπυρων στην Παναγία την Επτάτρουλο, υπέρ των ρωμαίων παπάδων, οδιά την ψυχήν του.»

²³ Αικατερίνη Ε. Χατζάκη, *Η Καστελλανία της Ιεράπετρας κατά το 16ο αιώνα: κοινωνικές και οικονομικές όψεις*, Διδακτορική Διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, Κέρκυρα 2013, σ. 281.

²⁴ Μ. Μισσίνης, ό.π., 5ο Protocollo, 17 Νοεμβρίου 1546, φύλλο ξθ' recto.

²⁵ Κ. Μελισσηνός, ό.π., 1η Ιουλίου 1581, φύλλο 21 recto. «Ο μισέρ Τζέζαρε Μουδάτζος παραχωρεί σε διαρκή μίσθωση στον καλόγερο Μητροφάνη, ένα πόδι χωράφι, το οποίο πληρώνει κατά τη συνήθεια 5 μουζούρια σιτάρι και το αντίστοιχο κριθάρι ανά έτος. Όμως τον καλόγερο Μητροφάνη τον απαλλάσσει από την παραπάνω καταβολή του ετησίου πάκτου, διά την ψυχήν του.»

²⁶ Βλ. Γιάννης Ζώρας, «Μεταφράσεις, τυπογραφεία, χειρόγραφα, κωδικογράφοι», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 1', σ. 365. Βλ. και Θ. Δετοράκης, «Άγιοι Κωδικογράφοι», *Ενθύμησις Ν. Μ. Παναγιωτάκη*, σ. 187-188 και Μ. Νικολιδάκης, «Ο κρητικός ιερομόναχος Ναθαναήλ Μπέρτος», *Κρητολογία*, τ. 14-15 (1982), σ. 131-153.

το γιο του Ξένο, ο Ξένος Ντόνος, ο διδάσκαλος Κυπριώτης, ο πατέρας Ιωακείμ Γαβράς και ο διδάσκαλος Φανούριος Μαγκαφούρης.²⁷

Κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα τα σημαντικά μοναστήρια της Ιεράπετρας (Βρυομένης, Παπλινού, Ψαθίου, Αγίων Αποστόλων στα Κάτω Καρκάσια, Φανερωμένης κ.λπ.),²⁸ καθώς και η παρουσία της λατινικής επισκοπικής έδρας στο χωριό Επισκοπή όπου θήτευσε ο διαπρεπής G. Viviani, μαρτυρούν ότι η περιοχή είχε αναδειχθεί σε σπουδαίο μορφωτικό κέντρο.²⁹ Ο Γιάννης Μαυρομάτης, στην εισαγωγή της έκδοσης του νοταρίου Ιωάννη Ολόκαλου, αναφέρει σχετικά με το μοναστήρι των Αγίων Αποστόλων των Καρκασίων ότι η βιβλιοθήκη του (στις 4 Σεπτεμβρίου 1524) περιείχε τριάντα επτά τουλάχιστον τόμους και, αν κρίνουμε από το περιεχόμενό της που είναι θεολογικό, λειτουργικό και γενικά εκκλησιαστικό, φαίνεται ότι εξυπηρετούσε όχι μόνο λειτουργικές αλλά και εκπαιδευτικές ανάγκες.³⁰

Ο μοναχισμός αποτελούσε πόλο έλξης τόσο για τον ανδρικό, όσο και για τον γυναικείο πληθυσμό. Αξίζει να σημειωθεί πως σε μια κλειστή αγροτική κοινωνία, όπου η γυναίκα ήταν αυστηρά περιορισμένη στις οικιακές ενασχολήσεις και ζούσε στο περιθώριο, οι μοναχές, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των δικαιοπρακτικών εγγράφων, παρουσιάζονταν ως άτομα εγγράμματα (γνώριζαν ανάγνωση και γραφή) και ασχολούνταν με ποικίλες δραστηριότητες που δεν διέφεραν από εκείνες των ανδρών. Οι γυναίκες ηγουμένισσες ως διαχειρίστριες της μοναστηριακής περιουσίας ανέπτυσαν έντονη δράση σε πάσης φύσεως οικονομικά θέματα.³¹ Δίδασκαν στοιχειώδη γράμματα, μεριμνούσαν για τη φροντίδα και την εκμετάλλευση της μοναστηριακής περιουσίας, κατέβαλλαν τον φόρο στον καβαλάρη, αποδέχονταν αγαθοεργίες και οικονομικές εισφορές από τους πιστούς, διοργάνωναν θρησκευτικές τελετές, επιμνημόσυνες δεήσεις, φιλανθρωπίες. Αναλάμβαναν τη συντήρηση και τον εξοπλισμό της εκκλησίας και των χώρων του μοναστηριού, τη φροντίδα και τη συγκομιδή των γεωργικών ή κτηνοτροφικών εσόδων της μοναστηριακής περιουσίας. Επιτηρούσαν για την εύρυθμη λειτουργία της μονής καθώς και για το ήθος των μοναχών, κ.ά.

Κατά το 16ο-17ο αιώνα σημειώνονται κοινωνικοοικονομικές μεταβολές οι οποίες επιδρούν στην κοινωνική δομή και μεταβάλλουν την εικόνα μιας μερίδας ανθρώπων της υπαίθρου. Το εμπόριο, που αρχίζει να διευρύνεται με τις εξαγωγές εγχώριων προϊόντων, βοηθάει στην ανάδειξη μιας νέας κοινωνικής ομάδας, των επενδυτών-εμπόρων. Η άνοδος της οικονομίας, μέσω της διάνοιξης των εμπορικών δρόμων, δεν άφησε ανέγγιχτο τον αγροτικό πληθυσμό. Οι κοινωνικοοικονομικές αλλαγές, που είχαν συντελεστεί πρωτίτερα στα μεγάλα αστικά κέντρα, παρεισφρέουν και στην ύπαιθρο και δημιουργούν συνθήκες οικονομικής ανάπτυξης.³² Στις

²⁷ Γ. Μαυρομάτης, *Ιωάννης Ολόκαλος, νοτάριος Ιεράπετρας*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών Σπουδών, Βενετία 1994, σ. 24.

²⁸ Βλ. Dimitris Tsougarakis & Eleni Angelomatis-Tsougarakis, "Monasteries of south-eastern Crete during the Venetian period", *Ευκοσμία*, σ. 541-574.

²⁹ Θ. Δετοράκης, «Η κατηχητική διδασκαλία του Λατίνου Επισκόπου Σητείας Gaspare Viviani προς τον ορθόδοξο κλήρο της Κρήτης», *Βενετοκρητικά Μελετήματα*, σ. 99-128.

³⁰ Γ. Μαυρομάτης, *Ιωάννης Ολόκαλος*, ό.π., σ. 23.

³¹ Χρύσα Μαλτέζου, «Η παρουσία της γυναίκας στις νοταριακές πράξεις», *Κρητολογία*, τχ. 16-19, Βραχάσι Κρήτης 1983-84, σ. 77-78.

³² Αικατερίνη Ε. Χατζάκη, *Η καστελλανία της Ιεράπετρας...*, ό.π., σ. 255.

επενδυτικές δραστηριότητες ήταν απαραίτητη η γνώση ανάγνωσης, γραφής και αριθμητικής. Έτσι, εκτός από τους ευγενείς, που ήταν και εξακολουθούν να είναι παραδοσιακά οι ελίτ της τοπικής κοινωνίας, στο κοινωνικό βάθρο ανεβαίνουν τώρα οι έμποροι, οι επενδυτές, οι αξιωματούχοι, οι αστοί, οι ιερείς, οι νοτάριοι, κ.ά. Εφαλτήριο για την άνοδο του βιοτικού επιπέδου και κατά συνέπεια την κοινωνική ανέλιξη αποτελούσε αναντίρρητα η μόρφωση.

Οι Βενετοί δεν ευνόησαν ιδιαίτερα την καλλιέργεια και τη διάδοση της παιδείας στις αποικίες τους.³³ Τα δημόσια σχολεία ήταν ανύπαρκτα και δεν υπήρξε πρόνοια για ίδρυση πανεπιστημιακών σπουδών. Η στρατηγική της Βενετίας ήταν να προσεταιριστεί τα μέλη των εύρωστων κοινωνικών ομάδων που στρέφονταν για σπουδές στην Ιταλία. Η απομόνωση από τις ρίζες, η εμβάπτιση στην δυτική κουλτούρα σκέψης, θα αποξένωνε τους πνευματικά καταρτισμένους ανθρώπους από τις ρίζες τους και θα τους έθετε με περισσότερη ευκολία κάτω από τον έλεγχο της βενετικής εξουσίας.

Στη ζωή της υπαίθρου, η ενασχόληση των κατοίκων με τα γράμματα καθίσταται δυσκολότερη καθώς και οι δυνατότητες παροχής της γνώσης. Τα νοταριακά έγγραφα δεν μας παρέχουν άμεσα πληροφορίες για τον τρόπο εκπαίδευσης και τον αριθμό των μορφωμένων στην περιοχή. Η εκπαιδευτική διαδικασία εκπορευόταν κατά κύριο λόγο από τον ιερατικό κύκλο και από τα ποικίλα μοναστήρια. Ενιαίος εκπαιδευτικός φορέας, π.χ. δημόσιο σχολείο, δεν αναφέρεται στην περιοχή.³⁴ Οι καθ' ύλην αρμόδιοι των γραμμάτων, οι δάσκαλοι, ήταν ιδιώτες. Οι λιγοστές αναφορές σε δασκάλους πιστοποιούν ότι η μόρφωση δεν ήταν γενικευμένη στην ύπαιθρο. Τα κατ' ιδίαν μαθήματα προϋπέθεταν οικονομική άνεση και οι δυνατότητες πληρωμής για την εκπαίδευση ήταν σαφέστατα περιορισμένες. Το εκπαιδευτικό έργο, επειδή δεν ήταν οργανωμένο και συστηματοποιημένο, το αναλάμβαναν ιδιωτικοί δάσκαλοι, κληρικοί ή λαϊκοί, με χαμηλό μορφωτικό υπόβαθρο, οι οποίοι δίδασκαν τις στοιχειώδεις γνώσεις γύρω από την ανάγνωση, τη γραφή και την αριθμητική.³⁵

Οι δραστηριότητες των φορέων της εκπαίδευσης, των πνευματικών κέντρων καθώς και οι αναφορές σε βιβλία, παραπέμπουν σε μια προσπάθεια μετάγγισης της γνώσης στους κατοίκους της περιοχής. Όμως είναι δύσκολο να κατανοήσουμε πόσο εκτεταμένη ήταν και σε ποιο βαθμό ανερχόταν το ποσοστό των ατόμων με πανεπιστημιακές γνώσεις που ζούσαν εκεί. Είναι γεγονός, ότι κατά τον 16ο αιώνα στην Ανατολική Κρήτη, μέσα από τον εκκλησιαστικό κύκλο, αναδείχτηκαν σημαντικότεροι λόγιοι. Ανάμεσα σε αυτούς ο ιερομόναχος Νείλος

³³ Θ. Πυλαρινός, «Η πνευματική ζωή στην Κέρκυρα», *Κέρκυρα: Εγχειρίδιο Τοπικής Ιστορίας*, Αθήνα 2000, σ. 237.

³⁴ C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, Paris 1880-1883, σ. 28.

³⁵ Τασούλα Μαρκομιχελάκη, «Η παιδεία στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Παλίμψηστον* 3 (1986), σ. 109-115. Βλ. και Κατερίνα Ζαρίδη, «Πληροφορίες για τη στοιχειώδη εκπαίδευση στην Κέρκυρα τον 16ο αιώνα», *Εώα και Εσπέρια*, τ. 2, σ. 111-113. Για το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των κληρικών βλ. Ν. Παναγιωτάκης, «Η παιδεία κατά τη Βενετοκρατία...», ό.π., σ. 185-186, Γ. Καράς, *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο (15ος-19ος αι.)*, Αθήνα 1991, σ. 28-30 και Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Η Κρήτη στα περιηγητικά κείμενα», *Πεπραγμένα ΣΤ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, σ. 7-8. «Οι περιηγητές αντιμετώπιζαν τον ορθόδοξο κλήρο με συγκατάθεση και συχνά με περιφρόνηση. Ιερείς και μοναχοί στερεότυπα χαρακτηρίζονται αμόρφωτοι, δεισιδαίμονες, υποκριτές και πλεονέκτες ... Αντιθέτως ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πληροφορίες τους για τα μοναστήρια. Οι μονές ήταν πλούσιες και κατείχαν μεγάλες εκτάσεις γης. Οι μοναχοί ήταν κατά κανόνα καλλιεργητές της γης. Μορφωμένοι μοναχοί, κατά την αντίληψη των περιηγητών, δεν συγκαταλέγονταν μεταξύ τους. Οι βιβλιοθήκες των μονών ήταν ανοργάνωτες και ίσως αχρησιμοποίητες από χρόνια, αναφέρονται μόνο στις μονές Αρκαδίου και Τοπλού.»

Δαμιλάς, αντικαθολικός θεολόγος και συγγραφέας που έζησε στην περιοχή ως τις αρχές του 16ου αιώνα.³⁶ Ο Gaspari Viviani, Λατίνος επίσκοπος της Ιεραπετροσητείας.³⁷ Ο Viviani, έγινε επίσκοπος Ιεραπετροσητείας όταν ενώθηκαν οι επισκοπές Ιεράπετρας και Σητείας το 1571. Με κέντρο την Ιεράπετρα, εξακολουθούσε να ποιμαίνει και στις δύο επισκοπές μέχρι το 1579. Κοντά στον Viviani, την περίοδο της παραμονής του στην Ιεράπετρα, μαθήτευσε και ο λόγιος Μάξιμος Μαργούνιος.³⁸ Στην περιοχή έζησε ο επίσης εξέχων, όπως προαναφέραμε, Μελέτιος Πηγάς. Άλλος αξιόλογος λόγιος ήταν ο ιερομόναχος Ναθαναήλ Μπέρτος, που έκανε αισθητή την παρουσία του στην περιοχή από τα τέλη του 15ου αιώνα και εξής.³⁹

Συμπερασματικά, η πίστη αποτελούσε συνεκτικό κρίκο για τους ανθρώπους όλων των κοινωνικών βαθμίδων. Η ύπαρξη δύο διαφορετικών δογμάτων, ορθόδοξου και καθολικού, όχι μόνο δεν διατάρασσε την τάξη και την ηρεμία, αλλά αντιθέτως δημιουργούσε κλίμα ανοχής και γόνιμης συνεργασίας. Οι νουθεσίες των εκκλησιαστικών φορέων και των δύο δογμάτων διασφάλιζαν στους χωρικούς προστασία και τάξη. Παρόλο που το μεγαλύτερο ποσοστό των ανθρώπων δεν μετείχε στη γνώση, γιατί η γνώση αφορούσε κυρίως τις εύρωστες κοινωνικές ομάδες, ή εκείνους που προοριζόνταν να ακολουθήσουν τον ιερατικό κύκλο, εντούτοις οι φορείς της εκπαίδευσης, όσο κι αν οι γνώσεις τους δεν θεωρούνταν επαρκείς, λειτουργούσαν ως φάροι στο σκοτάδι και την αμάθεια και παρείχαν δυνατότητες για προκοπή και εξέλιξη. Ο εκτεταμένος αριθμός των ιερωμένων στην περιοχή αποτελούσε αναντίρρητα δείκτη αλφαριθμητισμού. Η έντονη θρησκευτικότητα, παρά τις δογματικές διαφορές, κρατούσε τους πιστούς ενωμένους και αλληλέγγυους. Η συντριπτική πλειονότητα των κατοίκων ασπάστηκε το Ορθόδοξο δόγμα, ενώ, όσο προχωράμε προς τους τελευταίους χρόνους της Βενετικής κατάκτησης, τόσο αύξανε και η κινητικότητα των πιστών υπέρ της Ορθοδοξίας. Στην εν λόγω μεθοριακή ολιγάριθμη αγροτική κοινωνία του 16ου-17ου αιώνα έχει καταγραφεί πληθώρα ιερέων, μοναχών, εκκλησιών και μοναστηριών.⁴⁰ Μέσα στους κόλπους της κλειστής αγροτικής κοινωνίας οι σχέσεις εκκλησίας και ανθρώπων ήταν δομημένες σε σχέσεις δούνα και λαβείν. Συνειδητά ή ασυνειδητά μέσα σε αυτό το πλέγμα, η πίστη ή ο φόβος του Θεού συνηγορούσε στην αλληλοβοήθεια. Το θρησκευτικό αίσθημα λειτουργούσε δυναμογόνα στις ψυχές των κατοίκων της υπαίθρου και επενεργούσε λυτρωτικά στον κάματο και την αγωνία της επιβίωσης. Η αγαθοεργία, που εκπορεύεται από τα θρησκευτικά ιδεώδη, αποτελούσε στήριγμα απαραίτητο για την επιβίωση των αναξιοπαθούντων χωρικών και καταπράυνε, τόσο τον ευεργέτη που ένιωθε πως έσωζε την ψυχή του, όσο και στον ευεργετούμενο συνάνθρωπό του.

³⁶ Γ. Μαυρομάτης, *Ιωάννης Ολόκαλος*, ό.π., σ. 23, Θ. Δετοράκης, «Η εκκλησία της Κρήτης κατά τη Βενετοκρατία», *Κρήτη - Ιστορία και Πολιτισμός*, σ. 204 και Μ. Νικολιδάκης, *Νείλος Δαμιλάς*, Ηράκλειο 1981, σ. 45-50.

³⁷ Μ. Ε. Πατεράκης, «Ο Μοναχισμός στις επαρχίες Σητείας και Ιεράπετρας από την πρώτη Βυζαντινή περίοδο έως την Τουρκοκρατία», *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, τχ. 20, σ. 27. Γίνεται αναφορά στα άρθρα που γράφει ο G. Viviani σχετικά με το δόγμα και την πίστη, κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Ιεράπετρα.

³⁸ Μ. Ε. Πατεράκης, «Μαργούνιος Μάξιμος», *Αμάλθεια*, τχ. 31, σ. 145-154 και Ν. Β. Τωμαδάκης, «Μάξιμος Μαργούνιος προς Συμεώνα Καβάσσαν», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 8, σ. 636.

³⁹ Θ. Δετοράκης, «Η εκκλησία της Κρήτης κατά τη Βενετοκρατία», *Κρήτη - Ιστορία και Πολιτισμός*, σ. 205. Για τον Νείλο ή Ναθαναήλ Μπέρτο αναφέρεται και ο Joke Aalberts, «Ο ηθικός βίος των κληρικών κατά το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα και η συντέλεια του κόσμου», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Ηράκλειο 2000, σ. 31-45.

⁴⁰ Ασπασία Παπαδάκη, *Θρησκευτικές και κοσμικές τελετές στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ρέθυμνο 1995, σ. 99 κ.ε.